

Egyed Péter:

Itt és mást

Bretter György még kortársunk. Ez azt jelenti, hogy a vele kapcsolatos emlékek még nem tokosodtak be, eszméi, célkitűzései, gesztusai, hivatkozásai itt vannak közöttünk, tanítványai és egykori munkatársai igyekeznek az egyik legeredetibb 20. századi magyar gondolkodót továbbra is távol tartani az enyészettől. Hogyan lehetséges ez?

Elsősorban úgy, hogy a tájainkon megszokott ünneplési gesztusok helyett a sokkal nehezebb szellemi ébren tartás, illetve folytatás, továbbgondolás formájában ismét és megint elhelyezzük gondolatait szellemi — és politikai — összefüggéseinkben. Ez nemcsak vele kapcsolatos feladatunk, hanem erdélyi kultúránkkal is: ez ugyanis a fenyegetettség és az ezzel kapcsolatos pótláskényszer miatt folyamatosan felejt (Bretter gyakran hangsúlyozta az eszméletvesztésnek ezt a paradoxonát). Az identitásválság jórészt a Léthé vizének a folyamatos kortyolgatásából fakad: a felidézés eleveensége nélkül sincs jelenlét, a Mester jóváhagyólag venné például tudomásul, hogy a posztmodern Derridáját sokkalta többen vélik ismerni, mint őt, de keserű mosollyal térne napirendre afölött, hogy például a nyelvfilozófus és -tudós, a pécsi (erdélyi filozófusunk szülővárosa!) Janus Pannonius Tudományegyetem díszdoktorának, Jacques Derridának azt a kapitális tanulmányát, amely éppenséggel filozófia, nemzetiség és nemzeti nyelv összefüggésével kapcsolatosan sorakoztat fel döntő érveket (A filozófia... s az országhatárok), nos pontosan azt is, amely a magyar (nyelven művelt) filozófia karakterének megítélésében lenne oly fontos — s mely kérdés végre valóságos viták középpontjában állhat —, nyilván nem olvassa, idézi stb. senki, mivelhogy diadalmaskodni látszik a POM, azaz a posztmodern sznob. De hát felfigyelt az erdélyi kultúra egyik legjelentősebb alkotójának, Székely Jánosnak — aki Lengyel Balázs szerint egyben-másban lángész volt — a filozófiai hagyatékára? Nem!

Nos, mindezzel csak azt kívántam bizonyítani, hogy Bretternek ebben is igaza volt.

A “tanítványok” azonban nem lettek hűtlenek hozzá.

Molnár Gusztáv például gyakran idézi — mostanság éppen geopolitikai összefüggésekben — Bretter felfogását a történelmi alternatívákról. (Az itt és mást tartalma) Idézzük fel eredeti gondolatait egyik híres esszéből: “...az alternatívák keresése mindig fellazítja a kollektív tudat elfojtó reflexeit, s akkor felbukkan a mélyből mindaz, ami lehetett volna, de nem valósult meg. A-meg-nem-valósult ilyenkor szembekerül a történelmileg kialakulttal, s élőként alakítja a jelent, amely kénytelen tudomásul venni saját árát: ahhoz, hogy épp ilyen legyen, valamikor el kellett tipornia a másik alternatívát, s most újra viszonyulnia kell ahhoz, ami régen halott: alakját ez a viszony határozza meg s nem saját logikája. Logikája — viszonya a más-hoz, a meg nem valósulthoz.” (Berzsenyi) Ez Bretternek az ún. Atlantisz-tézise, nyíltan tagadja a marxi fejlődéstörvényt, a totális immanenciát, közli velünk, hogy nem a termelőeszközök társadalmi tulajdona (államosítás), nem az osztályharc, a munkásosztály és a párt vezető szerepe a történelem fejlődéstörvénye, nem a Szovjetunió és a szocialista tábor népeinek megbonthatatlan egysége a jelen, hanem az

a viszony, ami a reális immanenciával ezt összekapcsolja (magántulajdon, szabad társadalom és intézményei, valóságos állami viszonyok). Nem idézik azonban éppily gyakran Bretternek azt az elképzelését, amelyet mintegy feltételül szabott e gondolatnak, hogy a reális immanencia ismerete a jelennel kapcsolatos reflexióból származik egyrészt, másrészt hogy eredeti nyelvezetben jelentkezik. "Itt és most ma, és holnap is ma, és holnapután is ma, ez a jelenlét." (Laokoón, a néma) "...a másfajta beszéd lehetőségének felmutatásával a másfajta élet lehetőségének a felmutatása." Volt Bretter mítoszhoz fordulásának egy szerves oka tehát: ebben ő valóban ősfomat, a kollektív tudat ősmintáját megtestesítő nyelvezetet látott, amit — ahogyan Kerényi Károly megfogalmazta — ki lehet hallgatni. A kihallgatás eszköze pedig Bretter számára egy roppant eleven és finoman érzékeny, ugyanakkor karteziánusan pontos és erőteljes esszéforma volt, utánozhatatlan probléma- és argumentációs szervezet.

De térjünk mármost vissza a kontextushoz, a kemény hatalmi-politikai összefüggésekhez, amelyben Bretter György működött. Gondolom, a fenti demonstráció után nyilvánvaló: a hatalom képviselői — a magyar apparatcsikok leginkább — nagyon is megorrontották a brettei szabad gondolat kénkőszagát, amely természetesen a konfraternitáshoz tartozó tanítványokat és híveket is belengte, azonban e gondolatok nem marxista jellegét nehéz lett volna bizonyítani, hiszen Mesterünk — marxista volt! (Azaz a maga később ideológiakritikának nevezett módszertanával menetelt, akárcsak Althusser és Garaudy, ezen filozófia, tudomány, ideológia és utópia — partjai felé.)

Bizonyos védettséget biztosított neki a múltja: éppen a hagyatékának rendezgetése közben, a kolozsvári Igazságba írott cikkeit olvasgatva (ugyanis itt dolgozott 1954—1958 között) jöttem rá arra, hogy szabályos leninista-ifjúkommunista volt ekkoriban — persze hangsúlyozom, a mi körülményeink között. (Még a tejhozam növelése érdekében is írt valami novellafélét.) De Bretter — hogy úgy mondjam — a hetvenes években aktívan háritotta is közvetlen környezetének legveszélyesebb elemeit. Egy alkalommal kikísértem az állomásra, talán 1975-ben, éppen a budapesti iskola, a Lukács-tanítványok valamelyikének az érkezését várta. (Közismerten baráti viszonyban volt Heller Ágnessel, Vajda Mihállyal és az azóta elhunyt nagyszerű gondolkodóval, Fehér Ferencsel. Ők azután is jártak Kolozsvárra, hogy 1973-ban az MSZMP párhathározatban ítélte el őket a marxizmus pluralizálásáért — íme, milyen leleményesek voltak a magyar elvtársak, együtt haladtak a korszellemmel: nem revizionizmus, avagy dogmatizmus, hanem pluralizálás. Később azért — feltételezem a derék magyar belügy kérésére — Bretter barátainak egyikét-másikat csak kitiltották Románia Szocialista Köztársaságból.) Mesterünk közismerten és köz meg-nem-értetten jó viszonyt ápolt Kolozsvár akkori két veszélyes apparatcsikjával. Megkérdeztem, hogy miért teszi. Erre a kérdésre aztán furfangos mosolyával csak annyit válaszolt: ja, kedves P., ha uralni akarod, némileg kézben is kell tartanod a Sátánt. Bretter halála után a két illető teljesen megvadult. Mindehhez azonban még azt is hozzá kell tennünk, hogy Bretter nem érte meg a nyolcvanas évtizedet, a teljes sötétséget, sőt lényegében a cenzúraviszonyok alapvető megváltozását (a hagyományos állami cenzúrát 1977 júliusától kezdve váltja fel a párt-, azaz a közvetlen belügyi cenzúra). Ezután nyilván másképp működik az öncenzúra — meg ami a társadalmi nyilvánosságból megmaradt. Az írásmód belső derűje és kedélye elképzelhetetlen lett volna e korszakhatár után, amikor is — pontos cenzúrautasítások

híján — az apparatcsikok a közvetlen, “megelőző” önkényeskedés útját kellett hogy válasszák, szegények, mely út kétségtelenül meg is felelt “sátáni” alaptermészetüknek.

Végül még egyszer visszatérve az alternatívák kérdésére: sokáig nagyon kíváncsi voltam ennek a problémának a történetfilozófiai megjelenítésére. Végül találtam valami hasonlót, ismétlem, hasonlót csupán, és végül is ez tudatosította bennem, hogy a breteri alternatíva-gondolat egy olyan alapvető radikalizmust feltételez, amely képes a transzcenzusra a történelemmel szemben, s képes fundamentális kijelentéseket megfogalmazni azzal a történeti képződménnyel kapcsolatban, amit éppen jelennek nevezünk. Íme tehát a minta: “Az alternatíva nemcsak egy a kettő közül: vagy-vagy. Választás is. Az alternatíva választás nélkül üres szó. És mit jelent maga a választás, hogy ne legyen megint csak üres szó? Legyen hieroglifa, melyet az események, cselekedetek segítségével, sőt illúziók felszámolásával még meg kell fejteni... sarkalatos kérdés. Volt-e választás 1917-ben? Mint olyan ember, aki sokat gondolkodott ezen, határozottan állítom: nem volt választás. Ami akkor történt, az volt az egyetlen, ami a mérhetetlenül nagy, véres kavarodással, az értelmetlen széthullással szemben állt. Választás később volt — nem a társadalmi rendszer, nem a történelmi út megválasztása, hanem választás az úton belül. Több, mint változatok, más, mint a lépcsőfokok, melyek az elsőől maguktól vezetnek. Útelágazás. Útelágazások... Az egyszer s mindenkorra elve nemcsak behódolás a dogmának, hanem Sztálin öröksége is.” M. J. Geftyer történész ezt 1988-ban mondta. De vajon mi lenne a véleménye ma? (Persze a mai filozófiai diskurzusban magáról a történelemtől beszélni nem valami exportképes dolog. De ez a mai vélekedésmód nagyon távol áll attól a radikális reflexiótól, ami Breter eredetiségének a kulcsa: mintha valaki tematizálná, programálná ezt a diskurzust: posztoszocializmus, nacionalizmus, multikulturalizmus, a történelem vége, globalizáció — az elmék megírják aktuális fogalmazványait —, aztán nincs tovább, egyetlen eredeti gondolatocská sincs.

E kérdéskör lezárásában hangsúlyoznunk kell, hogy az alternatívák mindig a cselekvésben léteznek in actu — a gondolatrendszer szerves részét képező cselekvésemélet kifejtésére azonban itt nincs terünk.

Breter egy sajátos, ámbar sajnos ki nem dolgozott nyelvfilozófiát is hátrahagyott. Mindig is meg voltam győződve nyelvi koncepciójának abszolút eredetiségéről, de hát nem árt ebbeli hipotéziseinket ellenőrizni is. Így hát eljuttattuk az esszé olasz változatát Ferruccio Rossi-Landinak, századunk kiemelkedő — azóta sajnos elhunyt — szemiotikusának-nyelvfilozófusának, aki azt nyilatkozta, jöllehet semmit nem tud a szerzőről, kétségtelen, hogy hosszú pályafutása során ennél eredetibb kortárs kérdésfelvetéssel nem találkozott. Részletesebben kell ismertetnünk Breter nyelvvel kapcsolatos nézeteit, mivel — jöllehet a kortárs referencia- és jelentésemleletek hasonló törekvéseivel mély belső rokonságban vannak — nem válhattak még csak szakmai körökben sem ismertekké.

Gondolkodói pályájának igen korai szakaszában már eljutott arra a következtetésre, hogy amennyiben a társadalmi tapasztalat megragadásának és kifejezésének a problematikájával foglalkozunk — mivel ez mindenfajta cselekvésemélet premisszája —, szükségszerűen szembe kell néznünk a nyelvnek mint általánosító és rendszertényezőnek, mint normatív és intencionális mozzanatokat tartalmazó organonnak a szerkezeti-tipológiai problémáival. A tapasztalat artikulációja

függvény, amelybe a nyelvi empíriával kapcsolatos kritikai mozzanatot módszertanilag be kell építeni. A nyelvkritika tehát szükségszerű: eredménye a filozófia nyelvezetének megtisztítása a mitológia, teória, ideológia és utópia jellemző predikátum-típusaitól. Hogy tehát — terminológiai pontosítással — a szituatív tényezők vizsgálata egyben nyelvi vizsgálat is, ez a felismerés egy 1967-es tanulmányban bukkan fel először (Eugen Ionescu: Tanuljunk könnyen, gyorsan angolul).

A tulajdonképpeni nyelvfilozófiai tanulmányok szerves rendszert alkotnak: míg A nyelv és az erkölcs (1970) azt posztulálja, hogy a nyelvben a közlés (a közösség) alapvető erkölcsi motívum ("kell"), egy és oszthatatlan adottság, az ontológiai dualitás egyben erkölcsi követelmény, addig a Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről (1973) című tanulmány szemlélete a társadalom nyelvi gyakorlatában egy lényegi nyelvi megkettőződést érvényesít, ez a kettősség pedig alapvető ellentmondásban van az immanens erkölcsi normával. (A nemzedékek kettős nyelve hatalmi-politikai kérdés, az egyik fél győzelmének a jele az egyik nyelvezet eltűnése.) Az öröklött és kisközösségekben beszélt (anya)nyelv, valamint a társadalmilag beszélt nyelv (amint Pierre Bourdieu fogalmaz: az intézményes-hatalmi nyelvi monopólium által alakított nyelv) viszonya tehát konfliktusos. Az alaki forma nem önazonos, az azonosság törvénye nem érvényesül. Ebből egyrészt a logikai-megismerésbeli konformizmus származik (lemondás az én, a szabadság, az eredetiség primer nyelvéről, másrészt pedig az — és ez a legsajátosabb, jelszószerűen is megfogalmazott bretteri gondolat — , hogy a konfliktus intézményesül magában a nyelvben, amely az adottság szentesítésének ideologikus funkcióját (itt és most) és az eszmény funkcióját (itt és mást), a kritikai felszólítást egyaránt tartalmazza. A következmény az, hogy az etikai predikátumok meghatározatlanok, illetve meghatározhatatlanul többértelműekké válnak, és az etikai diskurzusra alkalmatlanná teszik a nyelvet. Az erkölcsi fogalmak szemantikai többértelműségének furcsa következménye, hogy hol engedelmeskednek az elemzésnek, hol pedig megragadhatatlanok. Ha pedig — amint azt az 1971-ben született tanulmány (Adalék egy hely- és időhatározó sajátosságaihoz) megállapítja — a köznapi nyelvi általánosság egyetemesen elfogadott, és elmarad a kritikai mozzanat, ezzel szentesítődik egy látszat is, filozófiai értelemben pedig lehetlenné válik a rekurzió a valóságos tényekre, a reális ontológiára. A kijelentés (mondat) azonban a valóság nyelvi modellje kell hogy legyen. (Avagy képe — amint a viszonyt például Wittgenstein megfogalmazza a Logikai-filozófiai értekezésben.) A nyelv alanyának és állítmányának logikai viszonyában közvetlenül jelentkezik a szubjektumnak (alany) az objektumhoz fűződő viszonya (állítmány). A nyelv tárgyszerűsége és a tárgy nyelvszerűsége ugyanazon tapasztalati tény két vonatkozása. Szilágyi István regényének nyelvi analízise kapcsán Bretter eljut a tapasztalat megfogalmazhatatlanságának fenomenológiájáig, addig a megállapításig, mely szerint a mindennapi nyelv tárgyiasságának megszűnésével "a mondat ítéletekké-szerveződése is megszűnik". Ha azonban nincs ítélet, lehetetlen a tapasztalat is.

A kérdéseket a modern nyelvfilozófia szemléletmódjának szintjén bemutató rendszerkísérlet a Vázlat a kijelentő mondat filozófiájához (1975). (Nekem erről később azt mondta, hogy egy eredetileg mintegy nyolcvanoldalasra tervezett tanulmány alapvetése; nos, ezt kellene megírni!) E vázlatban — egy elterjedt nyelvtudományos álláspont módszertanának megfelelően — Bretter az egész—rész

összefüggéséből indult ki, a mondatjelentés létrejöttét vizsgálta a mondategységek jelentésviszonyainak alapján. A mondategységek jelentései egymást reflexíve meghatározzák, ezért a jelentéseik egymást reflexíve meghatározzák, tehát átalakulnak, függetlenednek a jelzett tárgyaktól (és azok egzisztenciális lététől, ontológiai fennállásától). A mondat jelentésében tehát strukturálisan benne van az, hogy függetlenedik a létezőktől, ugyanakkor a mondat alanyához (mint szubjektumhoz) kapcsolódó, abból kiinduló cselekvésünk (“intenció”) a mondat jelentését a létezők, a “fennállások” olyan rendszerére vonatkoztatja, amely maga nem szenvedte el a reflexív viszonyt. A “szemantikai tárgyak” révén a kijelentő mondat képes eltéríteni a cselekvést. Mivel tehát a nyelvben a tárgy létezése immanens, függetlenül annak realitásától, az állítmányok még az általános alanyak is empirikus meghatározásokat adnak, az alany empirikus konkrétan keletkezik. Ráadásul a nyelvi szerkezet nemcsak hogy létrehozza az empirikus konkrétat, hanem össze is keveri azt a reális konkrétal. Az alany egyre inkább az állítmányok határértékének a funkciójával helyettesítődik. Kettős intencionalitás alakul ki: a kijelentő mondat az alany és állítmány létrehozásának kétirányú célszerűsége és feltételezettségeként egzisztenciális dilemmát fog tartalmazni: az általános alanyt helyettesítő hipotézis azt a tárgyat kényszerül megragadni, amelyet hipotézisként tételez.

Hogyan kerülhetjük el tehát — az eredeti módszertani kérdés értelmében — mondatunk ideológiaivá válását? Ez a kijelentő mondat szerkezeti formájában érvényesített műveletet feltételez: nem szabad megváltoztatni az intenciók minőségi különbségét. Az intenciók különbségének a megőrzése azonban nem lehetséges az egyneműsítő kijelentésen-mondaton belül; ismét a cselekvéshez, a cselekvés eredendő pluralitásához kell nyúlni. Nem választanunk kell a lehetséges állítmányokkal, hanem rendelkezünk kell az összes lehetséges állítmányokkal. Az ideológia- és nyelvkritika után a nyelvfilozófia önmagában csak hipotézisünk leghelyesebb formáját biztosítja, a tárgyat nem. Az elemzés e pillanatában Bretter ismét a predikátumhoz, a cselekvésemlethez fordult.

Ezek a voltaképpen nagyon nehéz demonstrációk lebilincselően könnyedek, elegánsak, feszesek; szinte elfedik Bretter önmagával szembeni hihetetlen igényességét.

Sokszor gondolok arra, hogy a szatmárnémeti iskolából elszármazott “csapat”, nemzedék — Bretter mellett a pszichológus Fodor Katalin, az irodalomkritikus Láng Gusztáv, az író Panek Zoltán és Páskándi Géza — gondolkodásában volt valami megragadhatóan azonos könnyed erő, áthatóság, perszeverencia. Stílus. Nem mondhatjuk, hogy egészen eltűntek volna a gondolatai — amelyekben, végkifejletként, a marxizmus egészen felszámolta magát —, itt-ott felbukkannak. A magyarországi Mester Béla doktori disszertációjának címe: Bretter György filozófiája. Megjelent egy újabb válogatás is munkáiból: A felörlődés logikája. (Esszék, értelmezések, jegyzetek. Enciklopédia Kiadó—Ister Kiadó. Budapest, 1998).

Mindig csak azzal a magam elé állított feltétellel írok róla, hogy — az elméleten túl hátha ismét sikerül az emlékezetemből valamit előhívnom, amit addig még nem, hogy bevillanjon az arc. Emlékszem, 1977 őszén valamikor én is meglátogattam Budapesten a Korányiban; éppen Bodor Ádámék voltak nála. Váltottunk néhány szót, majd azzal a visszahúzó lassúsággal én is elballagtam. A

kórház folyosóján az alkonyatban aztán világossá lett bennem, hogy utoljára láttam.
Máig is hihetetlen a számomra, hogy amikor elment, 45 éves volt.